

Tóth Péter

Változásvizsgálatok kárpátaljai magyar nyelvjárásokban

A nyelvjárási változásvizsgálatok több szállal kötődnek A magyar nyelvjárások atlaszának munkálataihoz. Egyrészt az atlasz gyűjtése során váltak egyre inkább érzékelhetővé a falu nyelvében történő változások, illetve az erre vonatkozó kutatások fontossága (Deme 1964: 69). Másrészt az atlasz gazdag anyaga jó lehetőséget jelent arra, hogy megismételt gyűjtések alapján a nyelvjárások életében zajló változásokat megfigyeljük (Imre 1988: 67), az atlasz adatait már több vizsgálat is hasznosította (Kiss J. 1989, Hegedűs 2005).

A magyar nyelvjárások atlaszában négy kárpátaljai kutatópontján vizsgáltam: az ungvári járási Homokon, a munkácsi járási Csongoron, a beregszászi járási Váriban és a nagyszőlősi járási Salánkon. Gyűjtésem során A magyar nyelvjárások atlaszában kérdőívét használtam, ezáltal lehetőségem nyílt arra, hogy az atlasz (Kárpátalján) 1962-ben gyűjtött anyagával jó negyven évvel későbbi adatokat vessek egybe.

A nagyatlasz gyűjtése, az 1950–60-as évek óta a falvak, kistelepülések társadalma sokat változott. Az atlasz gyűjtői a tősgyökeres, gazdálkodással foglalkozók köréből kerestek adatközlőket, ez természetes, hiszen a múlt század közepe táján a falvak lakosainak túlnyomó része a hagyományos gazdálkodással foglalkozott, vagy ahhoz szorosan kötődött. Azzal, hogy a gyűjtések során a falu mai társadalmi rétegződésének megfelelően és arányában keressük adatközlőket, lehetővé válik, hogy megfigyeljük és összevegyük a különböző rétegek nyelvhasználatában a nyelvjárási alakok gyakoriságában bekövetkezett változásokat.

Mindenekelőtt néhány korábbi megfigyelésre, forrásra és azoknak a változásvizsgálatok számára való hasznosíthatóságára utalok. Viski Krüzselyi Bálint 1876-ban a máramarosi nyelvjárásokat jellemezve a következőket írja: „Szigeten és Huszton az intelligentiától, mely a legszebben és minden modorosság vagy tájszólás nélkül beszél, a nép is eltanulta a helyes kiejtést, s külön beszédmodot nem is jelezhetünk” (Viski Krüzselyi 1876: 270). A köznyelv terjedésének fokait a szerző jól érzékelt: az értelmiség sajátította el először e változatot, majd innen terjedt el az alsóbb rétegek nyelvhasználatába. Kárpátalján az első rendszeres nyelvgyűjtés Csüry Bálint nevéhez fűződik. Csüry a nyelvjárások változását figyelte meg beregi és ugoccai gyűjtései nyomán, a helyi nyelvjárási jelenségeket bemutatva többször említ nemzedéki, szociológiai tapasztalatokat (Csüry 1929: 11–16). A szinkroniában zajló változások figyelembe vétele teszi gyűjtéseit különösen értékesé a változásvizsgálatok

számára. Csüry adatai alapján több esetben is arra következtethetünk, hogy a ma már csak szigetszerűen jelentkező jelenségek korábban földrajzilag nagyobb elterjedtséggel bírtak. A nyelvjárások változása az atlasz kárpátaljai adataiból is kitűnik, hiszen a térkélapokon archaizmusok és neologizmusok egyaránt szerepelnek, amelyek a szinkroniában zajló változásokat mutatják. Például a homoki és a csongori nyelvjárást a zárt *i*-zés és az igeragozási rendszerben jelentkező *tudi*, *láti*, *vári* alakok egyaránt jellemzik, a homoki adatok egy része azonban az atlaszlapok tanúsága szerint már archaizmusnak számított.

A következőkben a nyelvjárási sajátosságok gyakoriságában megfigyelhető változásokat veszem számba. Az alaktani jelenségek körében megfigyelhető változásokat különböző irányú hatás eredményezte: köznyelvi hatás és nyelvjárási jelenségek terjedése egyaránt megállapítható. Több olyan új fejleményt jegyeztem fel, amelyek a köznyelvi hatás folytán terjedtek el, de amelyek nyelvjárási vonásokat is megőriztek.

A *megy* ige paradigmájában kijelentő mód, jelen idejű egyes szám, második személyű *mész* alakot az atlasz gyűjtői csak Homokon jegyezték fel, ma már mindegyik kutatópontban elterjedt. A többes szám, második személyű *mentek* az atlasz homoki és csongori, a *métytek* a vári adatok között nem szerepel, ma már gyakran számítanak e pontokon. A többes szám, harmadik személyű *megynek* alakot az atlasz gyűjtői két helyen jegyezték fel: a kelet-szlovákiai Deregyőn és a magyarországi, az ukrán határ mellett fekvő Eperjeskén. Mindkét település – ha más országhoz tartozik is – földrajzilag közel esik Homokhoz és Csongorhoz, ahol többször is feljegyeztem. E változatok földrajzi határai tehát jóval tágabbak, mint az az atlasz adataiból kikövetkeztethető.

A nyelvjárási alakok visszaszorulása sok esetben mindegyik nemzedéket jellemzi, máskor csak a fiatalokat. Ez részben azzal lehet összefüggésben, hogy a régi nyelvjárási alak és köznyelvi változatának párhuzamos használata már régóta jellemző (ezért az idősebb és a középnemzedék nyelvhasználatában gyakori a köznyelvi változat), vagy pedig a terjedő neológ változat a nyelvi újítások (átvétele) iránt hajlamosabb fiatal nemzedék nyelvhasználatában terjedt el. Az elmondottakhoz kapcsolódnak a következő példák. A köznyelvi *-hoz/-hez/-höz* helyén jelentkező *-ná/-né*, *-nál/-nél* határozóragos alakok az északkeleti nyelvjárások egyik fő alaktani jellegzetessége (pl. *megyek Ferencnél*, *Erzsiéknél*, *Sándoréknál*). Ma már az atlaszban neologizmusként jelzett köznyelvi változók is gyakran számítanak. A nyelvjárási és a köznyelvi változatok különösebb nemzedéki kötöttséget nem mutatnak, mindegyik nemzedék nyelvhasználatát jellemzik.

A köznyelvi *-ékhoz/-ékhez* helyén jelentkező *-ék* az atlasz csongori adatainak gyűjtése idején általánosnak számított. Ma is a leggyakoribb változatnak számít, az idősek és a fiatalok

nyelvhasználatában általánosnak mondható (pl. *megyek mamák, Ferencék, Sándorék*). A középnyemzedéktől e változat mellett azonban más alakokat is feljegyeztem: *megyek Ferencékhez, Ferencéknél, Sanyiéknál*, utóbbiak a környező nyelvjárásokból terjedtek el, mivel az atlasz csongori adatai között nem találhatók, viszont a szomszéd településeket jól jellemzik. E jelenség kapcsán felkeltette figyelmemet, hogy a változások csupán egy – és nem a legfiatalabb – nyemzedék nyelvhasználatát érintették, példát szolgálva a helyi nyelvjárások egyes jelenségeinek terjedésére. Valószínűleg azért a középnyemzedék nyelvhasználatát érintették e hatások, mert elsősorban e nyemzedéket jellemzi az ingázás.

A köznyelvi *-tól/-től* helyén jelentkező *-nul/-nül, -nül/-nül, -nól/-nöl* határozóragok szintén jellemzik e nyelvjárásokat. Lassú visszaszorulásuk az adatok tükrében érzékelhető, az atlasz homoki adatai között neológ változatként szereplő *bírótól* ma már mindegyik ponton jelentkezik. E jelenség szintén mindegyik nyemzedékhez kötődik, gyakoriságát figyelembe véve azonban megállapítható, hogy a nyelvjárási alakváltozatokat idősebb adatközlőimtől nagyobb számban jegyeztem fel. A változatok tarkasága, gazdagsága egyúttal azt mutatja, hogy a helyi nyelvjárások e részrendszerében rétegződés figyelhető meg. A *-nul/-nül, -nül/-nül, -nól/-nöl* ragos alakok mellett az atlaszban legtöbbször gyakoriként vannak feltüntetve a *-tú, -tül, -tul* ragos változatok, emellett az atlaszban neológ változatként szereplő *-tól* (és annak gyűjtésem során feljegyzett *-tol, -tol* változata) a történeti rétegződést jól mutatja.

A szókészlet terén a legnagyobb változások a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsében tapasztalhatók. A gyűjtés folyamán ez több nehézséget támaszt, hiszen e kérdések zömére már csak az idősebb nyemzedék tagjai tudnak válaszolni. Így gyűjtésem e részét többnyire az idősebb nyemzedéktől gyűjtöttem, a fiatalabb nyemzedékhez tartozó adatközlőim többnyire csak néhány kérdésre tudtak válaszolni. A fiatalabb nyemzedék az eszközök, tárgyak megnevezését, esetleg egy-egy részének nevét ismerik, tehát egyfajta nyemzedéki szókészleti hiányként jellemezhető e jelenség. A mai idősebb nyemzedék ellenben még „részben vagy egészben a hagyományos paraszti gazdálkodás világában élt, közvetlen tapasztalatokból ismerve meg eme életformát” (Kiss J. 2006: 131).

A köznyelvi alakváltozatok terjedése, mint már említettem sokszor eredményez új fejleményeket. Salánkon jegyeztem fel a *kato^uka* változatot, amely az atlaszban általánosnak számító *tato^uka* és a mára elterjedt *katicabogár* egyfajta kompromisszumaként írható le. Ugyanez figyelhető meg a vári *kancsali*, a viski *kancsaj* (nyelvjárási *kancsi* és köznyelvi *kancsal*) és a homoki *bírsalma* (nyelvjárási *bírsalma* és köznyelvi *bírsalma*) adatok kapcsán. Ugyanez a jelenség figyelhető meg az *ököt, röllok, tölle* változatokban, ezek szintén új fejleménynek számítanak.

Az atlasz négy kárpátaljai kutatópontja közül Salánk, Vári és Csongor idősebb nyemzedékének nyelvhasználatát áll legközelebb a korábbi gyűjtések idejét, 1960-as évek elejét jellemző állapothoz. Homokon ezzel szemben Ungvár közelsége, a város nyelvhasználatának hatása, az ingázók magas száma a helyi nyelvjárás, tájnyelvi sajátosságok fokozottabb visszaszorulását idézték elő. Egy-egy régióban is tapasztalhatunk tehát eltéréseket a nyelvjárások változásának vizsgálata során.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csúry Bálint 1929. A tiszaháti és ugocsai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai. *Magyar Nyelv* 11–16.
- Deme László 1964. Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 66–72.
- Deme László–Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza*. I–VI. Budapest.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba.
- Imre Samu 1988. A területi nyelvváltozatok. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó Budapest. 50–69.
- Kiss Jenő 1989. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest. 190.
- Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 129–42.
- Tóth Péter 2006. Változásvizsgálat A magyar nyelvjárások atlaszában kárpátaljai kutatópontjain. *Magyar Nyelvjárások* 105–112.
- Viski Krüszelyi Bálint 1876. A Máramaros megyét lakó egyes nemzetségek jellemrajza. A magyarok. In: Szilágyi István (szerk.): *Máramaros megye egyetemes leírása*. Budapest.